եւս, եւ զոր առանձին պիտի նկատենք։ Ատոնց առաջինը «զկնի քարոզին», որ է Սահակին, եւ անշուշտ միասին հասկնալով անոր աղօթքն ալ, կը զնէ «Յիսուս որդի ըստ պատշաճի», որ եւ այդ անունով խազաւոր կցորդներ՝ յանուն Աստուածութեան երեք անձերուն, եօթնեակի օրերու ծանօթ յիշատակներու (Հրեշտակաց, Կարապետին եւն.), Ստեփանոսի եւ Գրիգորի։ Նորութիւն են ասոնք, բառ առ բառ կրկնուած նաեւ ըստ լեզուին եւ ոճին, եւ ժամագրքիս սեպհական, որոնց առաջինը տեսնենք իբր օրինակ. «Հայր անսկիզբն եւ գթածական, անոխակալ եւ ողորմած հողեղէն բնութեան, գթա ի գործս քո սուրբ ձեռաց ստեղծական։ Տէր ողորմեա»։

Իսկ թ. 1092 տօնացոյցը, 1562ին, ունի «Աղաչանք եւ պաղատանք գիշերային պաշտաման, երբ ձայնն վճարի, յետ Քրիստոս որդւոյն՝ մեծաւորն կամ աւագերէցն ասէ». եւ են չորս տուներ ըստ ութ ձայներու, առանց խազի, եւ մաղթանք վասն ննջեցելոց։ Առաջինը կը սկսի. «Յիշեսցէ բարեգութն եւ մարդասէրն զհոգիս համօրէն հաւատացեալ ննջեցելոցն, որոյ զպաշտօնս եւ պաղատանս մատուցանի» եւն.։

Տպագիրներէն 1642ինը առանց որ եւ է Խրատի՝ յետ սաղմոսականոնին կը յաւելու Այսօր անճառ ու Նորոգողը, եւ ուրիշ ոչինչ։ 1662ինը նոյնը յառաջ կը բերէ խրատով մը, ուր կ'ըսէ՝ թէ Այսօր անճառն» յաղագս հսկման մեծի ուրբաթուն ասացեալ է. այլեւ ասի Կիւրակէից աղցիցն եւ ի տօնս խաչին. եւ զկնի աւետարանի խաչելութեան կամ տաճարի. եւ ապա Նորոգողն ըստ գլխոյ աւետարանին», որ է երգիս այն մասը՝ որոնց վրայ նշանակուած է օրուան եւ նոյն աւետարանչէն հատուած մը աւագ ուրբաթուցերեկին համար։ Յետոյ «Հոգւոցն հանգուցելոց եւ քարոզն եւ աղօթքն եւ Հայր մեր։ Իսկ յայլ աւուրս ասի շարական հանգըստեան ի ձայնէն» եւն.։

1673ի (եւ անտի 1686ի) տպագիրն ունի ուրիշ խրատներ եւս, ինչ ինչ դանդաղութեամբ նախորդէն, ուր կ'ըսէ. «Իսկ թէ հանդիսի օր լինի կամ խաչի տօն լինի, Այսօր անճառ ասի եւ խաչելութեան աւետ. ընթերցեալ լինի։ Զկնի աւետ. Նորոգող տիեզերաց, ապա Հոգւոցն հանգուցելոց։ Իսկ ոմանք ընդ Օրհնութեանն կցորդեն զպաշտօնն (երեւի վոխանակ քաղուածներուն), եւ զկնի Օրհնութեանն զաւետարանն ընթեռնուն, եւ զկնի Հոգւոց հանգ. եւ Քրիստոս որդի Աստուծոյ»։ Խրատը կը շարունակուի երգերէն վերջ, խաչելութեան աւետարանին սկիզբը դընելով Զգ. Նշանեցաւ, եւ կը յարէ «ոմանք զաւետարանի շարականն միայն ասեն (որ է աւետ. յաջորդող Նորոգողը), իսկ ոմանք զՆորոգողն համայն ասեն (անշուշտ վոխանակ մէկ մասին), կամք քո է»։ Շատ հաւանօրէն 1673ի ժմդ. հրատարակչին՝ Ոսկան վարդապետի շարադրածն է այս խրատը, որ այնուհետեւ հաստատուն կը մնայ յաջորդ տպագրութեանց մէջ։

1650ին Կ. Պոլիս գրուած տօնացոյցն ապաշխարութեան Թագաւորքը կը հանէ ԺԴ. գարու խառնակութենէն, եւ կը վերածէ նախկին պարզութեան. «Զապաշխարութեան Թագաւորքն կարգաւ ասա. առաջին շարաթն զառաջինքն. երկրորդ՝ զմիջինքն, երրորդ՝ զյետինքն, եւ զարձեալ կրկնի» յաջորդ շարաթներուն մէջ։

1655էն, 1663էն ու թ. 1575էն պակաս է Յայտմաւուրքներու ընթերցումը, որ դեռ կ'երեւէր 1634ի ժամագրքին մէջ, եւ որ նշան մը կրնայ համարուիլ սովորութենէ դադարման։ Տպագիրներէն լոկ 1662ինը ունի՝ «Եւ ընթեռնուն զԱյտմաւուրն» ընդ մէջ մաղթանքին ու Հայր մերին։ Իսկ 1655ի գրչագիրը կ'աւարտէ գիշերապաշտօնն այսպէս. «Աւրհնեալ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս։ Տէր Աստուած աւրհնեսցէ զամենեսեանս. ամէն. (երկրորդ մասը անդոյ այլուր)։ Հայր մեր որ յերկինսդ ես»։

(Շարունակելի)

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

ՓԱՒՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ

ԵՒ

ՍՏԵՓԱՆ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

Յօդուածիս վերնագիրը բացատրութեան կը կարօտի։ Տանք այդ։

Փաւստոս Բուզանդի եւ իր գրքի մասին հարուստ գրականութիւն գոյացած է։ Իմ ապրած նահանգին մէջ (Քալիֆորնիա) հայկական ճոխ մատենադարան մը չկայ, ուր Փաւստոսով հետաքրքրուող մէկը կարենայ կատարել իր քննութիւնը։ Ես շատ քիչ մասը կարդացած եմ Փաւստոսի վերաբերեալ նիւթերու։ Սակայն ողբացեալ Ակադեմիկոս Ստեփան Մալխասեան այդ ամբողջ հարուստ գրականութիւնը ուսումնասիրեց, կշռադատեց եւ իր հեղինակաւոր վճիռը տուաւ։

Այս յօդուածով մեր դիտողութիւնները կ'արձանագրենք Մալխասեանի փաստերու մասին, որովհետեւ իմ գիտցածովս, ոչ ոք ցարդ այդ փաստերը լուրջ քննութեան է ենթարկած։

Բացատրութիւնը կը վերջանայ հոս եւ ես ճամբայ կ'ելնեմ։

1.

Փաւստոսի անունով մեզի հասած խիստ արժէքաւոր պատմագրքի գրութեան ժամանակի, սկզբնագրի լեզուի — յունարէ՞ն թէ հայերէն — եւ հեղինակի ազգութեան մասին բազմաղան, այլազան եւ զարմանալի կարծիքներ յայտնուած են հայ եւ օտարազգի բանասէրներու կողմէ վերջին հարիւր կամ աւելի տարիներու ընթացքին։

Այս կարծիքներու գլխաւորները գրեթէ ամբողջութեամբ Մալխասեան ներկայացուց Փաւստոսի աշխարհաբար իր թարգմանութեան ընդարձակ եւ հմտալի ներածութեան մէջ, եւ ապա ան իր եզրակացութիւնը տուաւ։ Կարծես դատաւորի մը նման, որ կնճռոտ հարցի մը շուրջ տըրուած թեր ու դէմ վկայութիւններու դէզը համբերութեամբ կը քննէ եւ վճիռ կ'արձակէ, ու բարի կ'ըլլայ նաեւ գրելու իր փաստերը, որ վճիռը կը հիմնաւորեն։

Բազմահմուտ գիտնականի վճիռն էր, որ Փաւստոս հայ էր եւ իր գիրքը գրեց հայերէն լեզուով 470ական թուականներուն։

Այնպէս կը թուի թէ Մալխասեանի այս վճիռը մասնագէտներ ընդունած են, որով Փաւստոսի առեղծուածը լուծուած կը համարուի։ Գոնէ Խորհրդային Հայաստանի բանասէրներուն համար այլեւս հարցը փակուած է, որովհետեւ համոզուած են թէ Մալխասեանի փաստարկումները անհերքելի են։ Անոնց այս համոզումի արձագանգ կրնանք համարել վաստակաւոր բանասէր Վարագ Առաքելեանի բառերը երբ կը գրէ.

«Մալխասեանցը ամենայն իրաւունքով, փաստարկումների ուժեղ տրամաբանութեամբ, համոզիչ տուեալներով հաստատում է, որ Փաւստոսի գիրքը գրուել է 5րդ դարում, եւ որ նրա բնագիրը հայերէն է, յիշեալ բոլոր փաստարկումները նա հիմնաւորում է պատմական տուեալներով, զուգադրութիւններով, լեզուական օրինակներով, որոնք կասկածի տեղ

© National Library of Armenia

չեն թողնում, եւ որոնք, ի պատիւ հեղինակի, հետագային բոլոր բանասէրները, ներառեալ Աբեղեան, Լէօ, համարում են միակ ընդունելին եւ ճիշտը(1)։

Խորապէս գիտակցելով եւ հիանալով բազմահմուտ Մալխասեանի պատմագիտական եւ բանասիրական հսկայ վաստակին, այսուամենայնիւ Փաւստոսի պարագային՝ իր գլխաւոր փաստերը զոհացուցիչ եւ վճռական չեմ համարիր։

Մեզ առաւելապէս հետաքրքրողը գրքի ո՞ր լեզուով գրուած ըլլալը եւ անոր ժամանակն է, որ շատ աւելի կարեւոր է քան հեղինակի հայ կամ յոյն ըլլալը։

Մալխասեանի կարեւորագոյն փաստերը քննելէ առաջ նախ ծանօթանանք պատմագրքի հեղինակի մասին իր ըսածին։ Ըստ Մալխասեանի, Փաւստոս Մեսրոպի աւագ աշակերտներէն մին է, «որ սակայն արտասահման չէ ուղարկուել բարձրագոյն ուսում ստանալու կամ թարգմանելու։ Նա Հայաստանի գպրոցի աշակերտ է, սահմանափակ ուսումով, կրօնական գրքերի եւ ժամանակագրութեան սահմաններում, կրօնասէր, բարեպաշտ, հրաշքների հաւատացող, միամիտ, գիւրահաւան, հայոց եկեղեցւոյ ջերմ պաշտպան»(2)։

Մալխասեան այսքանով չի գոհանար։ Ըստ իրեն, այս անծանօթ հայ հեղինակը իր գիրքը գրելէ վերջ, փոխանակ իր անունով հրապարակ հանելու, յարմար դատած է գրքի մէջ յիշուած Փաւստոս եպիսկոպոսը ցոյց տալ որպէս հեղինակ։ Մալխասեանի բառերով, «Գրքի անծանօթ հեղինակը այս նշանաւոր եպիսկոպոսին (Փաւստոսի) է վերագրել իր աշխատանքը, իրրեւ Ներսէսին ժամանակակից, լաւատեղեակ եւ արժանահաւատ անձի, որպէսզի իր գրուածքի վարկը բարձրանայ ու վստահութիւն ներշնչէ«(3)։

Սակայն գիրքը այս կերպ հրապարակ գալէ վերջ, ատոր ողիսականը դեռ չի լմննար, ըստ Մալխասեանի։ Այս անգամ ուրիշ անձ մը ձեռք կ՝առնէ գիրքը եւ կ՝ենթարկէ իր խմբագրութեան։

Զենք գիտեր թէ խմբագիրը ի՞նչ փոփոխութիւններ ըրաւ, կամ այդ փոփոխութիւնները ո՛րքան տարբեր էին բնագրի պարունակածէն։ Մալխասեան կը մատնանշէ մէկ քանին։ Օրինակ· «1· Գիրքն ունի երկու յառաջաբան, մէկը կոչւում է Խոստաբանութիւն, որ գրել է խմբագիրը, միւսը ունի վերնագիր Գլուխ Առաջին, որ գրել է գրքի հեղինակը։ 2· Խմբագիրը իր մասին եղակի թիւով է խօսում — այն ինչ հեղինակը իւր մասին յոգնակի թիւով։ 3· Խմբագիրը նշանակում է իւր կատարած աշխատանքը — գլուխների վերնագիրներ գրելը, գպրութիւնների առաջ ցանկեր դնելը, գլխակարգութիւնը· այն ինչ հեղինակը ցոյց է տալիս գրքի ծաւալը, իրրեւ շարունակութիւն Ագաթանգեղոսի Պատմութեան։ 4· Երրորդ Դպրութեան վերջում նկատողութիւնը, «Կատարեցաւ երրորդ գարդ···» պատկանում է խմբագրին· որովհետեւ հեղինակը չէր կարող ասել իւր մասին «Որ էր ժամանակագիր Յունաց», չէր կարող իրեն կոչել «Մեծ պատմագիր»։ 5· Նոյնպէս խմբագրին է պատկանում «Ստորոտ ամենայն պատմութեանց···» որովհետեւ հեղինակը, որ ծպտած է Փաւստոս Բուզանդ կեղծանուան տակ, չէր կարող իւր մասին տեղեկութիւն տալ, որով իւր կեղծիքը կը բացուէր»(4)։

Մալխասեանի այս յիշած կէտերը այդքան ալ ծանրակշիռ չեն։ Բայց մտահոգիչ հարցը այն է թէ գիրքը դիտումնաւոր եւ մտածումնաւոր խմբագրութեան ենթարկուած է, որով երբ գլուխ մը կը կարդանք՝ չենք գիտեր թէ խմբագիրը ի՞նչ

1 Վարագ Առաքելեան — Փաւստոս Բուզանդի Աշխարհաբար Թարգմանութիւնը։ ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա — Աշխատութիւններու Ժողովածու, Գ. Հատոր, 1948, էջ 315–6։

2 Փաւստոս Բուզանդ, Երեւան 1947, էջ 56։

3 Նոյն, էջ 57։

4 Փաւս· էջ 24։

յապաւում կամ յաւելում ըրած է հոն։ Կամ երբ որպէս փաստ մէջերուս մը կ՝ընենք, վստահ չենք թէ հեղինակին գրա՞ծն է՝ եթէ ոչ խմբագրի մագլցն անցած ապրանք։

Մեր հին պատմագիրները, Ագաթանգեղոս, Կորիւն, Եղիշէ, Խորենացի խմբագրական փոփոխութիւններու ենթարկուած են, բայց, ըստ իս, անոնցմէ ոչ մէկը այնքան արմատական խմբագրութեան անցաւ որքան Փաւստոս։ Եւ խմբագրողն ալ էր սահմանափակ ուսումով այն հայը, որ Մալխասեան կը ներկայացնէ որպէս Մեսրոպի աւագ աշակերտներէն մին եւ որպէս գրքի իսկական հեղինակ։ Այս խմբագիրը Ե· դարու կէսին կամ Զ· դարու սկզբին ձեռք առաւ 390–400 թուականներուն յունարէն լեզուով գրուած այս պատմութիւնը եւ հայերէնի թարգմանելուն իր նախասիրութեանց եւ համոզումներուն համեմատ ուղղիչ պէս փոփոխութիւններ մացուց։ Ոչ միայն յաւելումներ ընելու, կամ հայու վերագրելու ինչ որ օտարի մասին գրուած է, այլ իր մոլեռանդ հայասիրութեան գրոչմը դնելու, իր առելութեան կամ դնահատանքի չափազանցեալ արտայայտութիւններով ծանրաբեռնելու, վերջապէս այնքան սանձարձակ վերամշակման ենթարկելու դաղափարն ունեցաւ՝ որ գիրքը իրենը եղած ըլլայ քան յունագիր հեղինակին։

Ընթերցո՛ղ, կրնաս ընդմիջել գիս եւ ըսել· «Արմէն, այս ըրած յախուռն յայտարարութիւնդ չեմ ընդունիր որպէս իրողութիւն»։ Դիտողութիւնդ իրաւացի է։ Բայց ես որպէս իրողութիւն չեմ ըսեր, այլ իմ կողմէ ենթադրութիւն, որ իրողութեան ամենամօտ կրնայ ըլլալ, եւ որուն որամարանական հիմքեր հայթայթել պիտի փորձեմ։

2.

Փաւստոսի ժամանակէ, մանաւանդ լեզուի հարցը ուսումնասիրող բանասէրի մը առաջին քննելիք կնճիռը Պրոկոպիոս յոյն պատմիչի պարագան է։

Վեցերորդ դարու այս նշանաւոր պատմարանը իր գործերէն մէկուն մէջ(5) մը Արշակ Բ· թագաւորի Անյուշ բերդի անսովոր գրուագը կը նկարագրէ յար եւ նման Փաւստոսի պատմածին, եւ կը յաւելու թէ այս բաները գրուած են Հայոց Պատմութեան մէջ։

Նմանութիւնը այնքան ակնառու է, որ կ՝ըսես կամ Փաւստոսը Պրոկոպիոսէն առած է — եւ սա անկարելի ըլլալուն — կ՝ըսես կամ Պրոկոպիոսը կարդացած է Փաւստոսի պատմութիւնը, կամ բոլորովին ուրիշ Հայոց Պատմութիւն մը եղած ըլլալու է, որմէ այս գրուագը կ՝առնեն թէ՛ Փաւստոս եւ թէ Պրոկոպիոս։ Նման Հայոց Պատմութեան մը գոյութիւնը յոյժ անհաւանական ըլլալուն, կ՝ըսես յոյն պատմագիրը կարդացած է Փաւստոսի մէջ եւ կարդացած է իր գիտցած լեզուով — յունարէն։

Մալխասեան ինչպէս նաեւ Մանուկ Աբեղեան գիտեն թէ Պրոկոպիոսի հարցը անտեսել կարելի չէ եւ պէտք է տրամաբանական զօրաւոր փաստարկութիւն, բայց անկարող այդ ընելու, կու տան թոյլ եւ անպոհացուցիչ բացատրութիւն։

Լսենք Մալխասեանը· «Բայց մի՞թէ սքանչից հեռաւում է թէ նա (Պրոկոպիոսը) անպատճառ Յունարէն պէտք է կարդացած լինէր այդ պատմութիւնը։ Չէ՞ր կարող ինքը Պրոկոպիոսը հայերէն կարդացած լինել, որի մէջ ոչ միայն անհաւանականութիւն չկայ··· Չէ՞ր կարող վերջապէս մի ուրիշ մէկը Պրոկոպիոսի համար հայերէնից յունարէն թարգմանած լինել Փաւստոսի այս կտորները»(6)։

Իսկ բազմահմուտ Աբեղեանն ալ կ՝արձագանգէ Մալխասեանը·

«Որ յոյն պատմագիր Պրոկոպիոսը «Հայոց Պատմութիւնից» Արշակի մասին բերել է մի կտոր, որ նման է Փաւստոսի

5 Պարսկական Պատերազմներ, I. V. 7–35։

6 Փաւս· էջ 33։

© National Library of Armenia

համապատասխան հատուածին, այդ ապացոյց չի կարող լինել, թէ Փաւստոսի Հայոց Պատմութիւնը յունարէն է գրուած եղել։ Պրոկոպիոսը, լինելով Կեսարիայից, կարող էր հայերէն իմանալ եւ Փաւստոսից անձամբ օգտուել, կամ թէ կարող էր Փաւստոսի պատմութեան յիշուած կտորը մէկը թարգմանած լինել նրա համար...»(7)։

Լինելով Կեսարիայից! Արեղեանի այս ըսածին ակամայ «այս» կրնայինք ըսել եթէ Պրոկոպիոսը Կապադովկիոյ մայրաքաղաք Կեսարիայէն եղած ըլլար, ուր հոծ հայ գաղութ մը եղած ըլլալու էր։ Բայց Պրոկոպիոս Պաղեստինի մէջ գտնուող Կեսարիա նաւահանգիստէն էր, ուր հայ գտնուած ըլլալու մասին որեւէ յիշատակութիւն չկայ։

Պրոկոպիոսի հայերէն գիտնալու հաւանականութիւնը ընդունելի չի կրնար ըլլալ ոեւէ բանասէրի, որ քիչ շատ ծանօթ է Պրոկոպիոսի կենսագրութեան։

Ան ծնաւ Պաղեստինի Կեսարիոյ մէջ։ Մննդեան ճիշտ թուականը ծանօթ չէ, հաւանաբար Ե. դարու վախճանին։ Երիտասարդ տարիքին Պոլիս գնաց։ Հոն համբաւ շինեց որպէս փաստաբան եւ ճարտասանութեան ուսուցիչ, այն աստիճան որ Յուստինիանոս Կայսեր եւ Բելիսարիոսի ուշադրութիւնը գրաւեց։ Այդ մեծ զինուորականին քարտուղարը եւ խորհրդականը եղաւ 527ին, եւ ընկերացաւ անոր պարսկական պատերազմներուն, ապա Ափրիկէ եւ Իտալիա կատարած արշաւանքներուն։ Կայսրը զինք ծերակուտական նշանակեց, եւ 562ին մայրաքաղաքի կառավարիչ։

(Փակագծի մէջ յիշենք իր գրքերու գրութեան ժամանակը, որքան հնարաւոր է ստուգել։

545–6 կը ձեռնարկէ գրել իր «Զինուորական Պատմութիւնը», 7 գրքով։

550 կը լրացնէ եւ կը հրատարակէ «Զինուորական Պատմութիւնը»։

553–4 կը հրատարակէ 8րդ գիրքը «Զինուորական Պատմութեան»։

560 կը հրատարակէ իր «Շինութիւններ» հատորը)։

Իր կեանքի պարագաները նկատելնուս, Պրոկոպիոսի հայերէն գիտցած ըլլալը աւելի քան անհաւանական կը դտնենք։ Իսկ ըսել թէ, «Զէ՞ր կարող ինքը Պրոկոպիոսը հայերէն կարդացած լինել», եթէ կը ներկայացուի որպէս փաստ, անզօր է։ Եթէ ենթադրութիւն է, փաստական եւ տրամաբանական հիմ չունի։

Մալխասեան եւ Արեղեան ապա կը հարցընեն. «Զէ՞ր կարող վերջապէս մի ուրիշ մէկը Պրոկոպիոսի համար հայերէնից յունարէնի թարգմանած լինել Փաւստոսի այն կտորը»։

Կարող էր, եթէ Պրոկոպիոսի ակնարկուած մէջբերումը յունարէն թարգմանութիւնը ըլլար Փաւստոսի գոյգ գլուխներուն, ինչպէս երկու գիտնականները կ'ուզեն ցոյց տալ։ Սակայն իրենց ուշադրութենէն բոլորովին վրիպած է յոյժ կարեւոր կէտ մը։ Այդ է Պրոկոպիոսի կողմէ Անյուշ բերդի ողբերգական դէպքերուն պատմուելու ձեւը, զոր եթէ նկատած ըլլային՝ պիտի չպնդէին, «Մէկը Պրոկոպիոսի համար հայերէնէն յունարէն թարգմանած լինել Փաւստոսի այս կտորը» ենթադրութիւնը։

Փաւստոսի մէջ Արշակի Անյուշ բերդ գրկուիլը Դ. Դպրութեան 54րդ Գլխին մէջ է։ Իսկ Դրաստամատի գրուագը, Ե. Դպրութիւն, 7րդ Գլուխ։

Պրոկոպիոս այս մասին իր երկար գրութիւնը կը սկսի ոչ թէ վերոյիշեալ երկու գլուխները ընդօրինակելով կամ վերիվերոյ անոնց պարունակութիւնը տալով, այլ այնպէս մը, որ ուշադիր ընթերցողը կ'եզրակացնէ թէ Պրոկոպիոս Փաւստոսի ամբողջ գիրքը կարդացած է։

Պրոկոպիոսի սոյն հատուածէն, որ շատ երկար է, մէջբերում կ'ընեմ միայն սկզբնական մասը՝ ուր ան կը խօսի Անյուշ բերդի գրուագէն տարբեր դէպքերու մասին, որ Փաւստոսի գրքին տարբեր գլուխներուն մէջ են, որմէ անտարակուսելի հետեւութիւնը կրնանք հանել թէ յոյն պատմարանը Փաւստոսի գիրքը ամբողջութեամբ կարդացած էր։ Կարդանք.

«Անգամ մը պարսիկներու եւ հայերու միջեւ շարունակական պատերազմ կար, որ տեւեց 32 տարի։ Այդ ատեն Բակուր պարսիկներու թագաւոր էր, եւ հայերուն ալ Արշակ, Արշակունի տոհմէն։ Եւ այս պատերազմի երկար տեւելէն երկու կողմերն ալ անչափ վնաս կրեցին, մանաւանդ հայերը։ Բայց երկու ազգերն ալ այնպիսի անվտահութիւն ունէին իրարու դէմ, որ ոչ մէկը խաղաղութեան առաջարկ չէր ըներ հակառակորդին։ Միաժամանակ այնպէս պատահեցաւ, որ պարսիկները պատերազմի բռնուեցան կարգ մը բարբարոսներու հետ, որոնք հայերէն շատ հեռու չէին ապրեր։ Հետեւաբար հայերը իրենց բարի կամեցողութիւնը եւ խաղաղութեան փափաքը պարսիկներուն ցոյց տալու համար, որոշեցին արշաւել սոյն բարբարոսներու երեսին, նախապէս իրենց ծրագիրը յայտնելով պարսիկներուն։ Յետոյ անոնք ատելով պարսիկներուն։ Յետոյ անոնք ատելով պարսիկներուն։ Յետոյ անոնք ատելով նախկին յարձակումով սպանեցին գրեթէ ամբողջ բնակչութիւնը, ծեր թէ երիտասարդ։ Ատոր վրայ Բակուր, չափազանց ուրախացած, վստահելի կարգ մը բարեկամները Արշակին զրկեց եւ ամէն տեսակ ապահովութիւն խոստանալով իր մօտ հրաւիրեց։ Եւ երբ Արշակ եկաւ, զայն իրրեւ եղբայր իրեն հաւասար համարեց եւ բարի վերաբերում ցոյց տուաւ։ Ապա Արշակին հանդիսաւոր երդում տուաւ, ինքն ալ երդում ըրաւ, որ այնուհետեւ պարսիկներ եւ հայեր բարեկամ եւ դաշնակից պէտք է ըլլան։ Յետոյ ձգեց որ Արշակ իր երկիրը դառնայ։

«Ահա՛ քիչ յետոյ կարգ մը մարդիկ Արշակի մասին սուտ բաներ յերիւրեցին թէ ան ապստամբական ծրագիր կ'որոճայ։ Այս մարդիկ Բակուրը համոզեցին եւ ան դարձեալ Արշակը կանչեց, ըսելով թէ հասարակաց խնդիրներու շուրջ կը փափաքէր խորհրդակցիլ։ Եւ Արշակ անվարան եկաւ թագաւորի մօտ, իրեն հետ առած հայերու մէջ ամէնէն ռազմունակներէն մէկ քանին, որոնց մէջ Բասիլիոս, որ զօրավար էր եւ խորհրդական, որովհետեւ ան թէ քաջ էր եւ թէ յոյժ խելացի։ Բակուր ամբաստանութիւն եւ անարգանք տեղացուց Արշակի եւ Բասիլիոսի վրայ, ըսելով թէ իրենց երդումով կնքած դաշինքը զրժելով ապստամբական խորհուրդներ ունեցած են։ Անոնք սակայն մերժեցին ամբաստանութիւնը եւ երդումով պնդեցին թէ նման խորհուրդ չեն ունեցած»(8)։

Ապա երկար բարակ կը պատմէ պարսիկ թագաւորին մոգերու հնարքով Արշակի հաւատարմութիւնը փորձելը եւ Անյուշ բերդի մէջ պատահածը, որ, ինչպէս յիշեցի, նման է Փաւստոսի գրքի երկու գլուխներու մէջ պատմածին։

Նկատուելիք ուրիշ պարագայ մը։ Պրոկոպիոս սոյն հատուածը կու տայ ոչ թէ Հայաստանի նուիրուած Գլուխի մը ամբողջութեամբ, այլ բոլորովին տարբեր նիւթի մը մասին գրելուն, եւ Արշակի գրուագն ալ կը յիշէ որպէս բացատրական։

Պրոկոպիոս պարսիկ արքայական ընտանիքէ մէկու մը մասին կը գրէր — Կաւատ — եւ կ'ըսէր թէ պարսիկները չէին ուզեր մահապատիժ տալ արքայական արիւն ունեցող այս մարդուն, ուստի որոշեցին բանտարկել զինք դղեակի մը մէջ, որ սովորութիւն ունին կոչելու «Բանտ Մոռացութեան», եւ պատմիչը կը շարունակէ. «Որովհետեւ եթէ մէկը հոն բանտարկուի, օրէնքը չի թոյլատրեր անկէ եւթ անոր անուան յիշատակումը, եւ մահուամբ կը պատժուի անոր անունը կրկնողը։ Այդ պատճառաւ պարսիկները այդ անունով կը կոչեն տեղը։ Մէկ անգամ, սակայն, Հայոց Պատմութիւնը կը պատմէ թէ Բասիլ Մոռացութեանի վերաբերմամբ օրէնքի զործադրութիւնը պարսիկները զանց ըրին հետեւեալ կերպով»։

---

7 Մ. Արեղեան — Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն, Ա. Գիրք, 1944, էջ 168։

8 Պրոկոպիոս — Պարսկական Պատերազմներ, I. V. 7։

© National Library of Armenia

Ապա ընդարձակ կը պատմէ Արշակի մեղի ծանօթ դրուագը։

Եթէ Պրոկոպիոսի գործերուն մէջ միմիայն այս յիշատակութիւնը եղած ըլլար Հայոց Պատմութենէն, փաստի համար նեղը մնալուս, Մալխասեանի եւ Արեղեանի ըսածին «Ամէն» կ՚ըսէինք։

Բայց Պրոկոպիոս իր մէկ ուրիշ գործին մէջ, «Շինութիւններ», տարիներ վերջ գրի առնուած, միեւնոյն այս Հայոց Պատմութենէն մէջերուն մը ունի, որուն բանասէրներ հարկ եղած կարեւորութիւնը չընծայեցին, մինչդեռ շատ ուշագրաւ է, քանզի այդ կրնայ գործածուիլ որպէս ապացոյց Փաւստոսի Ա. եւ Բ. Դպրութեան գոյ ըլլալուն, գոնէ Պրոկոպիոսի կարդացած օրինակին մէջ։

Կը գրէ Պրոկոպիոս. «Անգամ մը Պարթեւներու թագաւորներէն մին իր Արշակ անուն եղբայրը հայոց թագաւոր նշանակեց, ինչպէս Հայոց Պատմութիւնը կը գրէ»(9)։

Հասկնալիօրէն, երբ Պրոկոպիոս լծուեցաւ բազմահատոր Զինուորական Պատմութիւնը գրելու աշխատանքին, աղբիւրներ եւ նիւթեր հաւաքած էր, եւ, հարուստ մարդ, իր գրադարանը լեցուցած ըլլալու էր ծանօթ ազգերու պատմութեան վերաբերող գրքերով, որոնցմէ մին Փաւստոսի Հայոց Պատմութիւնը։ Եթէ ազդասիրութիւնդ բանասէրի միտքդ բռնադատէ պնդելու թէ Փաւստոսի բնագիրը հայերէն էր, շատ աւելի դժուար փաստ ցոյց պէտք է տաս քան Մալխասեանի եւ Արեղեանի «Չէ՞ր կրնար ըլլալ»-ները։

3.

Ըստ Մալխասեանի, 470ական թուերին Փաւստոսի պատմութիւնը գրող անծանօթ հայը, «Որպէսզի իր գրուածքի վարկը բարձրանայ եւ վստահութիւն ներշընչէ», գրքի մէջ յիշուած «Նշանաւոր Փաւստոս եպիսկոպոսին է վերագրել իր աշխատանքը»(10)։

Գրքի մէջ երեք տարբեր տեղեր Փաւստոս եպիսկոպոս մը կը յիշուի։ Մալխասեան այս երեք Փաւստոսները միեւնոյն մէկ անձ կը համարէ, հոդ չէ թէ գրքի մէջ որեւէ ցուցմունք չկայ այդ ուղղութեամբ։ Բոլէ մը ընդունինք թէ մէկ անձ է։ Այս «նշանաւոր» եպիսկոպոսը ի՞նչ ըրած է, այնքան մը նշանաւոր ըլլալու համար, որ հարիւր տարի վերջ պատմութիւն գրող հայ մը իր ինքնութիւնը, անունը ծածկելով (կեղծարարի համեստութի՞ւն) գիրքը գրելէ վերջ՝ ամէնուն հռչակէ թէ, «Մեծ աւետիս, Զորրորդ դարու նշանաւոր Փաւստոս եպիսկոպոսին գրած Հայոց Պատմութիւնը գտայ»։

Մալխասեան կը գրէ. «Այս Փաւստոսը անշուշտ այն Փաւստոս եպիսկոպոսն է, որ մի քանի անգամ յիշուած է Պատմութեան մէջ — նա որ սարկաւագ ձեռնադրեց Ներսէս Մեծին (Դ. գ.), նա որ նոյն Ներսէսի մարմինը տարաւ թաղելու (Ե. գ), նա որ Ներսէսի աթոռակիցը, գործակիցն ու խորհրդականն էր, նրա հաւատարիմ մերձաւորը եւ ազգով Հոռոմ էր, այսինքն Բիւզանդացի (Զ. ե.)»։

Այս սովորական յիշատակութիւնները հարիւ թէ համոզեն ոեւէ մէկը Հոռոմ եպիսկոպոսի հռչակին, որ հարիւր տարի շարունակած ըլլայ հայ ժողովուրդի մէջ։ Եթէ Մալխասեանի ենթադրութիւնը ընդունինք, այդ պարագային ակնկալելի էր որ անծանօթ հեղինակը գովասանք չգայլած ըլլար անոր հասցէին, չէ՞ որ իր գրքին վարկը պիտի բարձրացնէ։ Գոնէ մէկ մասը այն գովասանքին, որ ան առատօրէն կու տայ Դանիէլ եպիսկոպոսին, Մըծբինի Յակոբ եպիսկոպոսին, Կեսարիոյ Բարսեղ եպիսկոպոսին, բոլորն ալ օտարազգիներ։

Վերոյիշեալ երեք Փաւստոս եպիսկոպոսներու միեւնոյն անձը ըլլալու մասին լուրջ կասկած ունիմ։ Կասկածէն ալ աւելի։ Ինչո՞ւ։ Ներսէսը սարկաւագ ձեռնադրող Փաւստոսին համար պատմիչը կը գրէ. «Ծերունի Փաւստոս եպիսկոպոս»։ Ներսէս սարկաւագ ձեռնադրուելէն 30 տարի վերջ մեռաւ։ Սոյն ծերունի եպիսկոպոսը ուրեմն 30 տարի ալ ապրա՞ծ է։ Ներսէս մեռաւ 372ին։ Բայց Հոռոմ Փաւստոս եպիսկոպոսը դեռ Ներսէսի մահէն վերջն ալ գոնէ 15 տարի եւս ապրած է, քանզի պատմիչը կ՚ըսէ. «Երկու բաժանուած թագաւորների եւ Արշակի տարիներում էլ ան (Փաւստոս եպիս.) դեռ կենդանի էր»։

Եթէ Մալխասեան այս վերջին յիշատակութեան ուշադիր ըլլար՝ դժուար թէ յառաջ քշէր երեք Փաւստոսներու միեւնոյն անձը ըլլալու ենթադրութիւնը։ Զարմանալի է, որ պատմիչը առաջին անգամ ծերունի Փաւստոսի անունը յիշելուն Հոռոմ ըլլալը չի յայտներ. եւ ոչ ալ երկրորդ կամ երրորդ անգամ անունը տալուն չ՚ըսեր թէ այս այն եպիսկոպոսն էր, որ առենին Ներսէսը սարկաւագ ձեռնադրեց։ Ո՞րքան տեղին պիտի ըլլար յիշել այդ մանաւանդ երբ Ներսէսի մարմինը կը թաղէր, ծերունին առաւել եւս ծերացեալ, որ տակաւին առնուազն 15 տարուան համբայ մ՚ալ ունէր կարելիք։

4.

Մալխասեան Փաւստոսի գրութեան ժամանակը 470ական թուերուն եղած ըլլալու որպէս կարեւոր փաստ կը համարէ Յուսիկ Կաթողիկոսի տեսիլքը, եւ Ներսէսի անէծքը, որոնց մէջ, ըստ իրեն, ակնարկութիւններ կան եղեր Հինգերորդ դարու անցքերու մասին։

Ան կը գրէ. «Փաւստոսի պատմութեան մէջ երկու տեղ, տեսիլքի կամ անէծքի ձեւով, կան ակնարկութիւններ Հինգերորդ դարի անցքերի մասին։ (Սորբագրծումը իրն է)։ Մանուկ Յուսիկը, որ տխրում էր երկու որդոց անառակ վարքի պատճառաւ տեսիլք է տեսնում, որի մէջ Աստծու հրեշտակը նրան մխիթարում է ասելով, թէ նրա զաւակից ուրիշ զաւակներ կը ծնին, որոնք Հայաստան աշխարհը կը լուսաւորեն, գիտութիւն եւ իմաստութիւն կը տարածեն, նրանց միջոցով Քրիստոս շատ լեզուներով կը փառաւորուի եւայլն (Գ. ե.).... Ուրիշ տեղ (Գ. ժե.) Ներսէս Մեծը անիծում է Արշակին Գնելի անպարտ սպանութեան պատճառով, եւ ի միջի այլոց ասում. «Դուք Արշակունիներդ, կը խմէք վերջին բաժակը, կը խմէք, կը հարբէք, կը կործանուէք, եւ այլեւս ոտքի չէք կանգնի», որ պարզ ակնարկութիւն է Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալու մասին»(11)։

Մալխասեան այնքան ազդուած ըլլալու է այս տեսիլքի փաստական արժէքէն, որ գրքի վախճանին, 13րդ ծանօթութեամբ կրկին կը յիշէ այդ եւ կ՚եզրակացնէ. «Սրանք ապացոյց են, որ Փաւստոսի Պատմութիւնը գրուած է յամենայն դէպս Սահակ Կաթողիկոսից եւ Մեսրոպից յետոյ»(12)։

Նախ տեսիլքը։

Տեսիլքի զուշակութիւնը իրականացած տեսնելու համար Պատմութեան հեղինակը մինչեւ 470ական թուական տանելու պէտք չունէր բազմահմուտ բանասէրը։ 390–400 թուերուն գրող հեղինակը — ինչպէս ես կ՚ընդունիմ — արդէն գիտէր թէ Յուսիկի զաւկին զաւակը Ներսէս շատոնց Կաթողիկոս եղած էր, հիմնած էր գրոցներ, Հայաստանի հարաւին՝ Ասորեէն լեզուով, արեւմուտքին ալ յունարէն լեզուով։ Ոչ մինակ Ներսէսի գործունէութեան քաջածանօթ էր, այլ պատմիչը գիտէր նաեւ թէ Ներսէսի զաւակը Սահակ 387ին իր կարգին Կաթողիկոս եղած էր։ Ալ ո՞ւր կը մնայ Հինգերորդ դարի անցքերի մասին ակնարկութիւն։ Յուսիկի թոռը եւ թոռան որդին Զորրորդ դարու երկրորդ կէսին լիուլի կը լրացնէին հրեշտակի «մարգարէութիւնը»։

Ներսէսի անէծքը։

Անէծքը անզօր բարկութեան վերջին ապարդիւն զէնքն է։ Ասօրեայ կեանքի երեւոյթ, ուր անկարող վնասելու հակա-

9 Պրոկոպիոս — Շինութիւններ, III. 4։

10 Փաւս. էջ 57

11 Փաւս. էջ 37–8։

12 Նոյն, էջ 312։

© National Library of Armenia

ռակորդիդ, սիրտդ կը զովացնես ամէն տեսակ պատուհաս դուշակելով անոր գլխին — ապագային:

Ներսէսի անէծքէն շատ աւելի սուր եւ զօրաւորը Ասորի Դանիէլ քորեպիսկոպոսինն է Տիրան Թագաւորին առջեւ ըսուած: Ականջ դիր Ասորիի պոռթկացող դայրոյթին. «Արդ ձեր այսքան ստութիւնների ու պղծութիւնների պատճառով Տէրը ձեր թագաւորութիւնը կը վերացընէ, ձեր քահանայութիւնը կը վերացընէ: Դուք կը ցրուիք ու կը բաժնուիք... դուք կը մնաք անտէր, անխնամ, ոչ ոք ձեզ չինայի... ձեր փառքերից կը զըրկուիք, օտար թշնամիների ձեռքը կը մատնուիք իբրեւ գերի, նրանց ծառայութեան լծի տակ կ'ընկնէք, եւայլն, եւայլն»(13):

Բայց սեպենք անոնք մեր գիտցած սովորական անէծքներէն չեն եւ Մալխասեանի պէս ընդունինք թէ վարպետորդի պատմագրողի գիտումնաւոր, ճարպիկ յղացումն է, որ 470ին արդէն քաջածանօթ Արշակունեաց անկման, անէծքի ձեւին տակ կը ներկայացնէ սոյն դէպքը: Այդ պարագային իսկ վախնամ Մալխասեան նօսրացած սառոյցի վրայ կը չմշկէ:

390–400 թուին գրող հեղինակ մը գիտէր թէ Հայաստան արդէն բաժնուած էր Բիւզանդիոնի եւ Պարսկաստանի միջեւ: Ան գիտէր թէ Հայաստանի մեծագոյն մասը բաժին ինկած էր Պարսկաստանի, որուն Սասանեան թագաւորները մահացու թշնամիներն էին Հայաստանի Արշակունիներուն: Ան գիտէր թէ հայ թագաւորը (Խոսրով) պարսիկ թագաւորի կողմէ բանտարկուած էր: Բիչ շատ ուշիմ մէկը, այն ալ պատմութիւն գրող, գիւրաւ կըրնար եզրակացնել թէ Արշակունիներու օրերը համբուած են, եւ այժմ որ Հայաստան պարսիկ գերիշխանութեան տակ ինկաւ, կատարի Սասանեանը ուշ կամ կանուխ վերջ պիտի տայ իրեն առելի Արշակունիի անուանական տիրապետութեան:

5.

Փաւստոսի Պատմութեան Զորրորդ գրքու վերջին տասնամեակին գրուած ըլլալուն երկու ուրիշ ցուցմունք ալ կայ, որ շատ աւելի զօրաւոր փաստական հիմ ունի քան տեսիլք եւ անէծք, եւ որը առհասարակ Փաւստոսով հետաքրքրուող բանասէրներ բնաւ նկատի չեն առած: Առաջին, Էջմիածին: Երկրորդ, Արիոսեան աղանդ:

Էջմիածին:

Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնը Հինգերորդ դարու գործ է, հակառակ հեղինակի ըսելուն թէ ինք Տրդատի քարտուղարն էր: Մալխասեան անոր գրութեան ժամանակը կը համարէ 461–465ին: Արեղեան կ'ըսէ թէ ան գործն է «Մաշտոցի կամ Սահակի աշակերտներից մէկի, թերեւս հենց Մաշտոցի եւ աւելի եւս Սահակի կարգադրութեամբ առաջ եկած»:

Հինգերորդ դարու հայ եկեղեցականները ո՞րքան խանդավառուած ըլլալու էին Էջմիածնի մայր տաճարի շինութեան հրաշապատում պատմութեամբ: Գրիգորի տեսիլքը, ուր երկնային այցելուն իրեն կը հրամայէ. «Արդ զդոյշ լեր աւանդիդ, որ տէր Յիսուս Քրիստոսէ քեզի վստահուեցաւ: Տաճար շինէ Աստուծոյ անուան այն տեղը որ քեզի ցոյց տուաւ, ուր հրեղէն սիւնը ոսկի խարիսխ ունէր, եւայլն»(14):

Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ 470ին Մեսրոպի աշակերտ հայ մը, որ Փաւստոսի պատմութիւնը կը գրէ, ընաւ լուր չունի ոչ Ագաթանգեղոսէն ոչ ալ Էջմիածնի տաճարի շինութենէն: Ընդհակառակը ան իր գրքին մէջ մէկէ աւելի անգամ կ'ըսէ թէ Հայաստանի եկեղեցիներուն գլխաւորն էր Աշտիշատի եկեղեցին: «Հայոց մեծ եւ առաջին մայր եկեղեցին, որ գտնուում էր Տարօն գաւառում» (Գ. գ.): «Տարօնի մեծ եւ առաջին եկեղեցու, բոլոր Հայաստանի մայր եկեղեցու աթոռի գլխաւոր աստիճան ունէր» (Գ. ժգ.): «Աշտիշատ գիւղում, որտեղ առաջին անգամ եկեղեցի էր շինուած, որովհետեւ նա էր մայր եկեղեցին» (Դ. գ.) եւայլն: Ոչ մէկ խօսք Էջմիածնի մասին: Մինակ ընդունելի բացատրութիւնը այն է, թէ Փաւստոսի Պատմութիւնը գրուեցաւ Ագաթանգեղոսի անունով Գրիգորի վկայաբանութիւնը հնարուելէ առաջ:

Արիոսեան աղանդ:

Փաւստոսի գիրքը կարդացողի ուշադրութենէն չի կրնար վրիպիլ հեղինակի թունդ հակա–Արիոսեան եւոյթը: Իր նախատիչ արտայայտութիւններէն գիւրաւ կրնաս եզրակացնել թէ հեղինակը սաստիկ թշնամութեամբ լի է Արիոսեաններու, կամ իր բառով Արիանոսներու դէմ: «Անօրէն զաւանութեան հովիւներ», «Արիանոս չեպիսկոպոսներ», «Սատանայի մշակներ», «Սատանայի պաշտօնեաներ», «Սատանայի սպասաւորներ» կը կոչէ զանոնք: Եւ կը պատմէ թէ «Անօրէն Վաղէս Կայսրը մեծ բարկութեամբ կուում էր ճշմարտութեան մշակների հետ», որուն դէմ Փաւստոս նոյնիսկ Ներսէս Կաթողիկոսի բերանը յանդիմանական բառեր կը դնէ: Փաւստոս, որ կայսրներու անունները տալու ժլատ է, Վաղէսը իր անունով կը յիշէ Արիոսեան ըլլալուն համար: Մինչ չի յիշեր միւս կայսրներու անունը. Կոստանդ Բ., Յուլիանոս, Գրաղիանոս, Թէոդոս, այլ կը զոհանայ Յոյն կայսր անորոշ յորջորջումով:

Այսպիսի հոգերանութեամբ գրելու համար հեղինակը հերետիկոսական սոյն պայքարին մասնակցած ըլլալու էր, կամ ժամանակակից մէկը ըլլար եւ պինդ Ուղղափառեան, ինչ որ Փաւստոսն էր:

Իրողութիւն է, որ Արիոսեան պայքարի ամենատաք շրջանը եղաւ Վաղէս Կայսեր օրով: Իրմէ վերջ պայքարը կորսնցուց իր թափը եւ շատ չանցած Թէոդոս Կայսրը Ուղղափառեան դաւանանքը պարտադրեց կայսրութեան: Արիոսեան կրակը մարած էր: 470ին գրող պատմիչ մը, ինչպէս Մալխասեան կը պնդէ, հազիւ թէ այնքան մոլեգին դայրոյթով խօսէր ազանդի մը եւ պայքարի մը մասին, որ իրմէ գրեթէ հարիւր տարի առաջ վերջ գտած էր: Սահակ–Մեսրոպեան շրջանին Արիոսեան պայքարի ամենատկար արձագանգն իսկ չենք գտներ: Մծղնայ, Բորբորիտոն եւ նման աղանդներ, իսկ 451էն վերջ Քաղկեդոնական վէճ հայ մտաւորականները զրաղեցուցած են: Թունդ Ուղղափառեան Ներսէսի ջերմ հիացող Փաւստոս, Արիոսականներու դէմ այնքան բուռն ատելութեամբ գրիչ շարժելու համար Զորրորդ դարուն ապրած ըլլալու էր եւ պայքարին ալ մասնակցած — գոնէ իր գրչով:

6.

Վերջին փաստ մ'ալ — ըստ իս ամէնէն համոզիչը եւ զօրաւորը — Ղազար Փարպեցիի պարադան է:

Փաւստոսի մասին հայ մատենագրութեան մէջ առաջին քննադատական ակնարկը Փարպեցիինն է, որ Փաւստոսի գիրքը գնող ուէ բանասէրի անյետաձգելի գործը պէտք է ըլլայ լուրջ ուշադրութեան առնել ամէնէն առաջ: Բան մը որ չէ եղած:

Փարպեցին յունարէն գրքեր ունէր: Այս գիտենք Վահանի գրած իր թղթէն, ուր ան կը խօսի իրեն թշնամի հայ եկեղեցականներու մասին. «Մինչեւ անգամ Հոռոմ գրքերը ինձի չվերադարձուցին, եւ որոնք հոն ինկած են ցեցերու կերակուր»(15):

Յայտնի է, որ մինչ Փարպեցին իր գիրքը կը գրէր, դեռ Փաւստոսի գիրքը այնքան ալ ծանօթ չէր հայ մտաւորականներուն: Փարպեցին կ'ակնարկէ անոր որպէս «Զոմն պատմագիր Փոստոս Բուզանդացի»:

Փարպեցին կը գրէ թէ գրքին մէջ կան կարգ մը անպատշաճ եւ անվայել բաներ, որ գրուած չէր կրնար ըլլալ Բիւզանդիոնի պէս լուսաւորութեան կեդրոն ուսած մէկու մը կողմէ: Կ'ըսէ, այս բանը ինձի ալ անհաւատալի թուեցաւ «Գուցէ յան-

13 Փաւս. Գ. ժգ.:

14 Ագաթանգեղոս — Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, ճԲ, 755:

15 Ղ. Փարպեցի — Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1891, էջ 667:

© National Library of Armenia

զուրն եւ անկիրթ մէկը լրբաբար իր կողմէ բաներ մը գրեց եւ Փաւստոսի անունով քշել ուզեց, թէեւ այս բանը յայտնի ցոյց կու տայ բոլոր քննողներու, քանզի յոյներու մէջ կան անանկ մարդիկ, մանաւանդ ասորիներու մէջ»(16):

Քանզի յոյներու մէջ անանկ մարդիկ կան··· Ո՛րքան պերճախօս է:

Եթէ Փարպեցիի կարդացած Փաւստոսը հայերէն ըլլար, այդ ալ գրուած հայրենասէր հայէ մը, Մեսրոպի ալ աշակերտ, Փարպեցիի ալ ժամանակակից, 470ին, ինչպէս Մալխասեան կ'ըսէ, ի՞նչ տրամաբանութեամբ Փարպեցին յոյն չարագործի մասին պիտի գրէ: Յոյն գեղծարարը յունարէն գրքի մէջ յունարէն պիտի մտցնէ իր յերիւրածը, Ասորին ալ ասորերէն: Փարպեցիի պէս ուսումնական մէկը նման արտասոց տող պիտի չգրէր եթէ իր ունեցած Փաւստոսը հայու գործ եւ հայերէն ըլլար:

Իր այդ գրածէն միայն երկու եզրակացութիւն կարելի է: Առաջին, Փարպեցիի ունեցած օրինակը յունարէն գրուած էր: Երկրորդ, եթէ յունարէն չէր, ապա ուրեմն սկզբնագիր յունարէնէն հայերէնի թարգմանուած էր: Կա՞յ մէկը, որ ասկէ տարբեր եզրակացութեան յանգի Փարպեցիի վերոյիշեալ վկայութենէն: Եթէ կայ այդպիսին եւ հրապարակէ իր եզրակացութիւնը, գոնէ մէկ անձ իրեն երախտապարտ պիտի ըլլայ — ես:

7.

Այս բոլոր բսածներէս կ'եզրակացնեմ, թէ Փաւստոս Զորբորդ դարու հեղինակ է, եւ գրեց իր գիրքը 390–400 թիւերուն, յունարէն լեզուով: Ան հայ էր, հաւանաբար ուսած Հայաստանի արեւմտեան մասին Ներսէսի հաստատած մէկ դպրոցին մէջ, կամ Կեսարիա: Թերեւս ալ նոյնիսկ Պոլիս, ուր շատ մը հայ ուսումնատենչ երիտասարդներ կ'երթային:

Զինք Բիւզանդական հոգամասի ընակիչ համարելուս պատճառն է իր ծանօթութիւնը կարգ մը դէպքերու, որ արեւմուտքի մէջ աւելի պատեհութիւն ունէր իմանալու: Օրինակ, Պապ թագաւորի սպանութիւնը: Փաւստոսի նկարագրութիւնը յար եւ նման է Ամմիանոս Մարկելլինոսի հաւաստի եւ յուզիչ նկարագրութեան: Մինչդեռ այդ սպանութեան մանրամասնութիւնը Հայաստանի մէջ ծանօթ ըլլալու չէ, որ Խորենացին բոլորովին տարբեր — եւ անճիշտ — պատմութիւն մը կ'ընէ Պապի սպանման մասին:

Ուրիշ օրինակ: Յովհաննոս Կայսեր եւ Շապուհի միջեւ կնքուած դաշինքի պայմաններուն ծանօթ է Փաւստոս, որ Ամմիանոսի պատմածին հետ կը համաձայնի, եւ գոր Խորենացին չի գիտեր:

Ապա օտար անձերու պատահած դէպքերը, գոր Փաւստոս հայու կը վերագրէ: Նման վերագրում ընելէ առաջ ընականաբար ան իմացած ըլլալու էր ճշդիւտ պատմութիւնը, եւ այդ կրնար եթէ ապրած ըլլար Բիւզանդական հողի վրայ: Օրինակ, Ներսէս կը մերժէ աղօթել Արիոսեան Վաղէս Կայսեր հիւանդ զաւկին համար: Այս կը վերաբերի Բասսեղ Կեսարացիի եւ պատմուած է Սոկրատի Եկեղեցական պատմութեան մէջ: Կամ, Ներսէսի ձեռնադրութեան առեն աղաւնին Բասսեղի վրայէն վերնալով կը հանդչի Ներսէսի վրայ: Այս պատմութիւնը Եւսեբիոս կուտայ Փարեմոնոսի մը մասին որ Հռոմի եպիսկոպոս կ'ըլլայ:

Այս Բիւզանդահայու յունարէն լեզուով 390–400ին գրած պատմութիւնը, տարիներ վերջ, Ե. դարու վերջին, կամ Զ. դարու սկզբին հայերէնի կը թարգմանուի հայու մը կողմէ, որ «իւրատեսակ հայրենասիրութեամբ տոգորուած» — Մանուկ Արեղեանի բառերով — ըստ իւր նախասիրութեանց փոփոխութիւններ մացնելով «կը ճոխացնէ» բնագիրը*:

ՀՐԱՆԴ Բ. ԱՐՄԷՆ

16 Նոյն, էջ 11–12:

*) Յարգոյ Հեղինակին ուշադրութենէն վրիպած է, անշուշտ, Փ. Բիւզանդի պատմութեան հայերէն լեզուի հարցը: Արդարեւ, լեզուական տեսակէտէն, հեղինակաւոր ուսումնասէրներու բնութեան համաձայն, այդ գիրքը, կամ գոնէ առոր հայերէն խմբագրական թարգմանութիւնը 420–440ի շրջաններուն միայն կարելի է վերագրել: Ծանօթ. Խմբ:

Հ. Ս. ՏԷՐ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆԻ ԴԻՒԱՆԷՆ

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՍԵԼՃՈՒՔԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԵԾ ԱՐՇԱՒԸ

(Շար. տե՛ս «Բազմավէպ» 1962, թ. 6–8, էջ 137)

Ալփ-Ասլանի գահակալութիւնը — Արշաւ Վրաստանի դէմ — Արարատեան դաշտի ասպատակում — Անի քաղաքին պաշարումը — Անիի առումը — Անիի կոտորածը — Անիի աւերումը — Գագիկ Աբասեանի ճարտար հնարքը — Վերջ կարսի թագաւորութեան — Հայաստան իբր այրի կին մը — Խաչիկ Կաթ.ի մահը — Ընտրութեան արգելքը:

ԱԼՓ-ԱՍԼԱՆԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

Ճիշտ այն ժամանակ, երբ յունական փոխ վրէժի «երեւոյթներ» փրկող պատերազմներ կը մղուէին Սելճուքեան Թուրքերու դէմ, անդին՝ Պարսկաստանի մէջ՝ կը մեռնէր անոնց աշխարհակալ պետը, Սուլթան Տուղրիլ. եւ անոր կը յաջորդէր, Վրացի պատմագիր Զուանշէրի համաձայն՝ անոր որդին(1). իսկ Մ. Ուռհայեցիին համաձայն՝ անոր եղբայրը(2), կամ ըստ Վարդան պատմիչի՝ հօրեղբօր որդին Ալփ-Ասլան(3), գոր օտար պատմագիրներ կը կոչեն Ալիֆ-Ասլան կամ Ալֆ-Հասան (1063–1072): Թուրքերը իրենց նոր վերհասպետը ողջունեցին խանդավառութեամբ, որովհետեւ անիկա հզօր եւ ահարկու մարդ, աւելի անապորոյն էր եւ պատերազմասէր քան Տուղրիլ-Բէկ. որով անիկա իրենց պիտի ներշնչէր աւելի ոյժ եւ զօրութիւն, իրենց բարբարոսական բնազդը դէպի նոր երկիրներ առաջնորդելու. եւ արդարեւ, Սելճուքեան արքունիքին մէջ սկսան նորանոր թակարդներ լարուիլ նաեւ Հայաստանի սահմանակից երկիրներու դէմ, որոնք մինչեւ այդ օրը կրած չէին Սելճուքեան բարբարոս զօրութեան հարուածները: Ալփ-Ասլան ծրագրեց արշաւ մը, ուղղուած նախ Անդրկովկասեան երկիրներու դէմ եւ ապա Հայաստանի դէմ, մինչ տակաւին այդ երկիրները տեսած չէին սելճուքեան սալամբակ ձիերու տարածած սարսափները:

Դիտելի է որ, ինչպէս սուլթան Տուղրիլին, նոյնպէս սուլթան Ալփ-Ասլանի արշաւանքներուն գլխաւոր նպատակը եղաւ Յոյները վռնտել Հայաստանի եւ Անդրկովկասի երկիրներէն, բանալու համար ճամբան դէպի Փոքր Ասիոյ ընդարձակ, խոտաւէտ եւ բերրի դաշտերը, որոնց գեղեցկութիւնը գիրենք արդէն հրապուրեր էր:

ԱՐՇԱՒ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԴԷՄ

Ալփ-Ասլան մեծ զօրաժողով մը ըրաւ, դրօշակի տակ կանչելով Թուրքերը, Պարսիկները, Խուժաստանի եւ Ատրպատականի ազգերը(4), մէկ խօսքով Սելճուք կայսրութեան բոլոր ոյժերը: Իր գահակալութեան երկրորդ տարին, 1064ին, Ալփ-Ասլան մեկնեցաւ Ատրպատականի Մարանդ գաւառէն, Նախիջեւանի քովէն, նաւերու կամուրջով մը կտրեց անցաւ Երասխ գետը: Մ. Ուռհայեցին վառ գոյներով կը նկարագրէ Սելճուքեան բանակին մուտքը հայկական հողին վրայ, «Շարժեալ մեծաւ ցասմամբ եւ ահագին բազ-

1 Հմմտ. Զուանշէր, Համառօտ պատմութիւն Վրաց, Վենետ. 1884, գլ ԺԷ, էջ 113:

2 Հմմտ. Մ. Ուռհ. Պատ. Բ. 173:

3 Հմմտ. Վարդան վրդ. պատմիչ, «Հաւաքումն պատմութեան», Վենետ. 1865:

4 Հմմտ. Մ. Ուռհ. Բ. 173: